

THEMİS'İN DENGİ YASASINA TRİOLOJİK YAKLAŞIM: DIKE- EUNOMIA- EIRENE

Trilogical Approach to Themis' Law of Balance: Dike- Eunomia- Eirene

Emine KEF*

ÖZET

Yunan Mitolojisi, yer ile göğün birbirinden ayrılmasıyla canlı formunun vücut bulduğu boşluğun oluşumunu, Gaia'nın Uranüs'ü doğurmasıyla dişil ilkenin eril enerjiye kendinden ayrı varlık kazandırması olarak anlatır. Doğanın mizacında ne gördüyse onu bir arketipin karakterinde alegorik yaklaşımla kurgulayan mitsel anlatıya göre, evrenin denge halindeki düzenini sağlayan dişil ilke, Gaia ile Uranüs'ün ayrıldıktan sonra birlikte meydana getirdikleri boşluğun ruhu olan Themis'tir. Gaia'dan kehanet gücünü alan Themis'in bilgisi, zaman akışının üstünde olduğu için evvel de ahir de malumdur. Yer ile Gök arasındaki tüm hikâyenin bilgisini taşıyan tanrıçanın adil düzende kurduğu denge, Zeus'tan olan kızları Dike, Eunomia ve Eirene adındaki üç tanrıçanın çevrelediği sacayağında yükselir. Toplumsal yaşamda dengeyi gözetecek bu üç tanrıçadan Dike, hukukun temeli olan adaleti simgeler. Themis'i toplumsal yaşamda pasif ilke olarak tanımlayan anlatıya göre, Dike onun yüzündeki temsilcisidir. Ancak zamanın ruhu tanrıçanın karakterinde ve görünümünde değişikliğe neden olurken, iyi yasalarla kurulmuş *düzenin* simgesi olan Eunomia ile refah ve mutluluk sağlayan *barışın* simgesi Eirene bilinçte muğlaklaşmış, ilkeler maddeye indirgenerek üç tanrıça arasındaki bağ unutulmuştur. Toplumsal huzurun ve devletin bekasının kilit taşı olan adalet, ancak onu her yönden kuşatan *iyi* yasalarla arasında hiçbir sızıntının olmadığı düzende varlık gösterebilir. Yasada tutkuların olmadığı bir zekânın bulunması gerektiğini söyleyen Aristoteles'e atıfla, çalışma, toplumu muhtelif saiklerle kompartımanlara bölen yasaların/kararların/fikirlerin kendi ötekisini yarattığı ve böylesi bir iklimde, adaletin tanımını kendi lügatine indirgeyenlerin toplumda daha görünür olması durumunda, kolektif vicdanın da sözcülüğünü yaptıkları sanrısının kültürlü dekadansa uğratıldığı iddiası taşımaktadır. Doğal düzen içerisinde kurulan kültürel düzenin kaynağına Themis'in ilkeselliğinde Dike, Eirene ve Eunomia'yı koyan mitsel anlatıya yaklaşım arketipler arasında yeniden bağ kurabilmek için hikâyeye dilin dönüşümü doğrultusunda holistik paradigmadan bakmak gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yunan Mitolojisi, Themis (Denge), Dike (Adalet), Eirene (Barış), Eunomia (Düzen)

ABSTRACT

In Greek Mythology, the formation of the void in which the living form is embodied by the separation of the earth and the sky is described as the feminine principle giving the masculine energy a separate existence after Gaia gave birth to Uranus. According to the mythical narrative, which fictionalizes what it sees in nature's temperament in an archetypal character with an allegorical approach, the feminine principle that provides the balance of the universe is Themis, the spirit of the void created together by Gaia and Uranus after their separation. Since the knowledge of Themis, who received the power of prophecy from Gaia, is above the flow of time, both the before and the end of time are known by her. The balance that the goddess, who carries the knowledge of the whole story between Earth and Sky, establishes in a fair order, rises on the trivet surrounded by three goddesses named Dike, Eunomia and Eirene, their daughters from Zeus. Dike, one of these three goddesses who will keep the balance in social life, symbolizes justice, which is the basis of law. According to the narrative that defines Themis as a passive principle in social life, Dike is her representative on earth. However, while the spirit of the time caused a change in the character and appearance of the goddess, Eunomia, the symbol of the order established by good laws, and Eirene, the symbol of peace, which provides fertility and happiness, became ambiguous in consciousness, the principles were reduced to matter and the bond between the three goddesses was forgotten. Justice, which is the keystone of social peace and the survival of the state, can only exist in an order where there is no leakage between it and good laws that surround it from all sides. With reference to Aristotle, who says that there should be a mind without passions in law, the study claims that the laws/decisions/ideas that divide the society into sections with various motives collapse the culture, which means that they create their own other. In such a climate, those who reduce the definition of justice to their own dictionary become more visible in the society and think that they are also the spokespersons of the common conscience. It is necessary to revise the story from a holistic paradigm in line with the transformation of language in order to reconnect between archetypes by approaching the mythical narrative that put Dike, Eirene and Eunomia in the principle of Themis to the source of the cultural order established in the natural order.

Keywords: Greek Mythology, Themis (Balance), Dike (Justice), Eirene (Peace), Eunomia (Order)

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, emine.kef@amasya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9938-4635.

Giriş

Geçmişin simgeleri söz konusu olduğunda, o zaman alakalı olan şimdi de alakalıdır (The Lost Symbol, 2021).

Yerleşik yaşama geçmek, aynı zamanda toprağın ve canlının ehlileştirilmesi anlamına gelmektedir. Göçebe halde doğanın sunduklarından sadece faydalanan iken artık üreten olarak bir başka faza geçen insan, bu kez karşısında bambaşka özelliklere sahip gizemli bir doğa görmüştür. Bugüne kadar çözülen her giz, başka bir perdeye açılmış ve yeni bir gizemle insanlığı baş başa bırakmıştır. Ve dile getirildikleri kavramlarla birlikte algı dünyamıza ışık tutan mitsel anlatılardaki her bir arketip, doğanın güçlerini -anladığı kadarıyla- kendi kavramlarıyla anlatan insanın hikâyelerindeki yardımcı karakterlerdir. Kavramların açıklamaları yetersiz kaldığında ya da farklı özellikler içeren yorumlar kabul görmeye başladığında, onları hikâyelere gömülmüş imgelerle tasvir ederek ortak bilinç oluşturmaya ve korumaya devam edilir. Doğanın işleyişinde kurallarla dengeye kavuşmuş adil bir düzenin görülmesi, söz konusu özellikleri barındıran arketipleri toplumda kurulması ve korunması istenen sistem için ilke kabul eden toplumlarda hukukun, adaletin, barışın, düzenin koruyuculuğu tek bir arketipte toplanmak yerine paylaşılmıştır. Geçmişten itibaren tarih-mekân kesitinde özellikleriyle birlikte görünüşleri de değişen arketipler, toplumların söz konusu kavramlara yaklaşımlarının bilgisini verir. Bu açıdan düşünüldüğünde, hangi dönemde, toplumda ve coğrafyada olursa olsun her arketip tanrılaşacak kadar kutsal bir ilke olarak kabul edilmiştir. Söz gelimi, Mezopotamya'da Sümer, Akad, Asur ve Babil mitolojilerinde Enki/Ea, Enlil/Bel, İanna/İştar, Nanna/Sin, Ninhursag/Ki, Utu/Şamaş; Mısır'da Osiris, İsis, Horus, Amon/Amunet, Atum/Ra, Shu, Thoth, Ma'at ve daha pek çok arketip evrenin oluşumunu, gezegenlerin dönüşüyle doğum-ölüm geriliminde şekillenen doğanın yasalarını, aslında mizacını kolektif bir şekilde temsil eder.

Kozmosun tükenmez enerjilerinin insanın kültürel görünüşlerine dönüştüğü gizli bir kapı (Campbell, 2004, s. 3) olarak görülen mitler, aynı zamanda kentlerin (devletler) kurulmasında da temel ilke olurlar. Toprakların mülkleşmesi, belki etrafı çitlerle çevrelenerek belki savaşlarla oldu ama kentlerin varlığını sürdürmesi barışı, güveni ve adil bir düzeni şart koşar. Bu saikten hareketle, çalışmada, ilk mitten itibaren farklı isimlerle adlandırılrsa da mutlaka var olan, Yunan mitinde Themis adını alan ve zamanın bilgisine de sahip olduğu için olan ve olacak olana vakıf dengenin kilit noktası tanrıçanın insanların hayatında kurduğu sistem ele alınacaktır. Tanrıça bu sistemi adaletin, barışın ve düzenin temsilcisi olan kızları Dike, Eirene ve Eunomia aracılığıyla koruyup sürdürmektedir. Yunan arketiplerini günümüze kadar egemenlik simgesi olarak kullanan toplumlarda Dike, görünümünde dramatik değişimlerle birlikte varlığını sürdürmekteyse de Eirene ve Eunomia'nın adı hiç anılmamış Themis ise Dike'nin varlığında muğlaklaşmıştır. Evrensel gerçeklikten kopuk, barış ve düzen ile ilişki kuramayan adalet, toplumda sadece egemenliği elinde tutan bir kesimin isteklerinin aracı haline gelir. İşte bu nedenle, unutulmuş ilkelerin tanrıçaların hikâyeleriyle birlikte yeniden çağrılması gerekmektedir.

Evrensel Dengenin İlkesi Themis

Mitolojinin temel işlevi, bilincin uyanmasıyla evrenin ürpertici ve bağlayıcı giz olan yanının kabul edilmesi ve kabul edilebilir imgelerle onun yorumlanmasıdır. Söz gelimi, *mitoloji uyanan bilinci kendini besleyen kaynakların gücüne inandırmaktır*. Mitolojinin ahlaki düzeni savunan özelliği ise doğadan koparak kayda geçen tarihsel coğrafyada toplumun devamlılığının kurallarını belirler. *Eğer uygarlığın önemli sayıda bireyi aynı durumdaysa, geri dönülmez bir eşik aşılmış demektir* (Campbell, 1994, s. 15) ve kültür, kaçınılmaz bir biçimde buna göre şekillenmiştir. Kültürel anlayışa göre şeklini kazanmış arketipler münferit olarak ele alınıp incelendiğinde sahip oldukları nitelikler bir anlam ifade etmez. Ancak aralarındaki ilişki gerek oluşum gerekse devam eden süreçte farklı kombinasyonlarla repertuarı meydana getirir (Lévi-Strauss, 2014, s. 68).

Aralarındaki bağın dizilimi anlaşıldığında, mitin temelsiz batılardan oluşmayıp bilakis insanın kendi içsel ve de evrene yönelik dışsal bilgisinin hikâyesini sunmaktadır. Toplumsal düzenin nirengi noktası olan adalet de insanın hem içsel olarak sahip olduğu hem de doğaya öykünerek kurduğu yasanın uygulanmasıdır.

Etimolojik olarak Arapça adl kökünden türeyen adalet, bir cemiyette kanun ve nizam yoluyla hakların karşılıklı olarak korunması ve dengeli tutulması; doğruluktan ayrılmama; bir devlette hak ve hukuku uygulayan teşkilat anlamlarına gelmektedir (Ayverdi, 2010, s. 10). Özellikle alışverişte tartanla tartılan arasında sağlanan eşitlikle dengeyi kurma anlamına gelen sözcük, başlangıçta somut bir anlama sahipken süreç içerisinde soyut bir özellik kazanmıştır (Eyuboğlu, 1991, s. 9). Yarı-dini, yarı-politik bir ikon olarak görülen kavram (Curtis & Resnik, 1987, s. 1729), günümüzde de popüler bir imaj olarak varlığını sürdüren, alegorik tasvirlerde yaygın olarak kullanılan erdem ve kötülük arasındaki ilişkiyi vurgulayan birkaç imgeden yalnızca biridir. Bu imgenin kısmen de olsa halen varlığını devam ettirmesinin nedeni, hükümetlerin kendilerini imajlarda örtük olan adalet kavramıyla ilişkilendirerek güç uygulamalarını meşrulaştırma çabasıdır. Adalet tasvirinin örnekleri, kendinden çok daha fazlasını içerdiği ve halka açık yerlerde sergilendiği için de (Curtis & Resnik, 1987, s. 1743) toplum mühendisliği meşruluğunu korur. Aristoteles düşüncesine göre, "yasada, tutkuları olmayan zekâyı bulursunuz" (Aristoteles, 1975, s. 103). Ancak ilkeden uzaklaşınca zaafılar baş gösterir ve irade zayıfladığında, her şeyi meşrulaştıracak yolları mutlaka bulur. Yargıya gitmenin, adalete gitmek anlamına geldiği ve hâkimlerin adaletin insan suretindeki görünüşleri olduğu bir devlet düzeninde zaafıların ortaya çıkması bu yüzden o devleti kökten sarsmaya yetmektedir. Devletin kendi üstünde tuttuğu ilkeler çerçevesinde hareket eden hâkim, vakalar karşısında tutumuyla denge noktasını koruduğu için *ortacı* olarak da isimlendirilmiştir. Zira kararın orta noktaya isabet etmesi, hak olana ulaşması anlamına gelir (Aristoteles, 2007, s. 97).

Göçebe toplumlarda topluluğun selameti için ihtiyaç duyulan tüm özellikler liderde toplanırken şehirleşmeyle birlikte ortaya çıkan toplumsal düzen ihtiyacı, pek çok ilkeyi birbirleriyle girift bir ilişki içinde tasarlayarak şehrin temelinde konumlandırır (Küçüktaşdemir, 2017, s. 96). Ancak temel ilkeler her yaşam biçiminde esastır. Örneğin, Türk destanlarında, Nevruz'un ilk günü -22 Mart- gece ile gündüzün eşit olduğu ekinoks doğanın en adil günüdür. Tanrı dünyayı tam da bugün yaratmıştır ve dünyanın yıllık döngüsü, içinde hem ölümü hem de yeniden doğumu barındırmaktadır. Gece gündüz eşitliğinde insanların atası Âdem'in yaratıldığı bugün (Beydili, 2004, s. 433), insanın toprağının harcında dahi adaletin var olduğunu anlatır. İnsanda iyiyi kötüden ayırt eden, davranışlarında onu adil yargıya yönelten demek olan vicdan kelimesinin aynı zamanda bulmak (Ayverdi, 2010, s. 1318) anlamına gelmesinin altında insanın yaratılışındaki bu inancı bulabiliriz. Türk düşüncesinde merkezi olma sabit bir toprakta bağlılığı değil sabit ve de hareket eden her şeyin birleştirici gücü olan esası temsil eder (Baştürk, 2018, s. 107). Muhtelif sembollerle işaret edilse de o esas olma yetkinliği tanrısal hakikatlere içkin barışın sağlandığı adil düzenin koruyucularına verilmiştir. Böylesi bir düzen, toplumsal yaşamın rotasını belirleyen ve o toplumu kaybolmaktan koruyan denge noktasını işaret eder. Destanlara ve de mitlere konu olması ise toplumun varlığını koruma ve devam ettirme kaygısından ileri geldiği söylenebilir.

Yunan mitine göre, yer ile göğün, Gaia ile Uranüs'ün ayrılmasından ve birleşiminden doğan Themis, evrensel dengeyi temsil eder. Yaratıcı evrensel ilke olarak titanlar, oluşta ardıl olan tanrılar için de belirleyici/bağlayıcı güce sahiptir. Bu nedenle, tanrıların Olympos'ta toplanması Themis'in çağrısıyla gerçekleşir. Pasif olarak yorumlanır ancak kararlı bir halde hareketsiz olan, onu itecek güce sahip bir ilke olmadığından öylece kalabilen tanrısal bir güç olduğu söylenebilir. Kabartmalarda veya resimlerde bilhassa diğer arketiplerle bir arada iken genelde oturarak resmediliyor olması, bu kararlı sabitliğinden kaynaklanıyor olabilir. Dilin kullanımına da dikkat edildiğinde, dengeye kavuşmak şeklinde ifade edilir,

dengeye gitmek diye bir söyleme rastlanmaz. Öyleyse adil bir düzende önce denge vardı!

Themis, soyut hak olarak veya zorla tasdik edilmiş kanun olarak tasvir edilmemiş ama anne olarak, en yüksek toplumsal olgu ve odak olarak yorumlanmıştır. O, her bir tanrının temelidir, her tanrının bir anlamda üstünde ve altındadır, ancak kendisi asla tam anlamıyla bir tanrı değildir (Harrison, 1912, s. 485-6). Gaia ve Uranus'un birleşiminden doğan Themis, yine onlardan neşet eden Kronos ile Rhea'nın oğlu Zeus'la evlenerek evrenin yapısını meydana getiren ilkelerin oluşumunu devam ettirmiştir. Doğada mevsimlerin, yılların ve sanatların düzenini sağlayan bir tanrıça üçlüsüyle (Horalar) canlı varlıkların arasında hayatla ölüm dengesini kurup, kader ipliklerini ellerinde tutan ikinci bir tanrıça (Moira) üçlüsünü doğuran Themis kanunu, kuralı, düzeni kuran anayasal bir ilkedir (Hesiodos, 2016, s. 39):

Sonra Themis'le evlendi Zeus, / Işık saçan Yasalar tanrıçasıyla.
Bu tanrıçadan doğdu Horalar: Eunomia, en iyi yasaların tanrıçası,
Dike, en haklı yargılar veren tanrıça, / Eirene, o bereketli Barış tanrıçası
Ki korur insanların ekip biçtiklerini.

Ancak insanların kurduğu düzende olduğu gibi değişen/değiştirilebilen bir yasa değil; Olympos'ta tanrılar katında da insanlar dünyasında da değişmez, evreni kapsayan doğanın yasasıdır. Adı koymak, yerleştirmek, oturtmak anlamına gelen bir kökten türemiş olan Themis, tanrılarla arasındaki ilişki ve onlar üzerindeki etkisinden ötürü ehramın üstünde oturuyor gibidir (Erhat, 1996, s. 515). Adaletin her daim gerekli olduğunu bilenler, Themis'in Jüpiter'le aynı düzende olduğunu, yani adaletin Plüton'da oturduğunu ve hukukun şehirlerde kurulduğunu ileri sürmüşler; öyle ki, toplumdaki makamının gerektirdiği şeylerde adaletli davranmayanın adaletsizliği aynı zamanda bütün dünya tarafından görünebilir (Taylor, 1818, s. 22). Aslında zaman ve uzamla ortak kökene sahip olduğu için zamanda ve uzamda değil onlara içkindir. Olympos'ta tanrılarla yaşar ve toplantılarına başkanlık eder ve düzeninin koruyuculuğunu yapar. Her zaman ve her yerdedir ancak herhangi bir hikâye içerisinde yer almaz; bunun yerine kendinden doğan tüm tanrısal varlıklarda etkisini gösterir (Hesiodos, 2016, s. 267-70). Tanrılar Olimpos'ta Zeus'un başkanlığında toplansa da meclisin toplanmasından ve dağıtılmasından ve alınacak kararlar için öğüt vermeye yetkili olan Themis'tir (Capers, 2006, s. 207). Homeros, İlyada'da Themis çağırıldığı anda koruda, çayırda, ormanda oturan tanrılardan perilere, ırmaklara hiçbirinin gelmemezlik etmediğinden bahseder (Homeros, 2021, s. 433).

Filolojinin bize söylediğine göre Yunanca Themis ile İngilizce Doom kelimeleri bir ve aynıdır ve gelişimlerinin tam olarak paralel çizgiler üzerinde ilerlediğini belirtmek ilginçtir. Themis gibi Doom yeryüzünde başlar ve cennette biter. Themis, insanları bir araya getiren ve birbirine bağlayan güçtür, kolektif vicdandır, toplumsal yaptırımdır. O, tanrıların belirli şekillerinden önceydi; o din değil, dinin yapıldığı maddedir. Dini oluşturan, sürü içgüdüsünün, kolektif vicdanın vurgusu ve temsilidir. Themis adının Gaia'nın bir başka özelliğinden dolayı çağırıldığı ismi olduğu da söylenir. Zira Themis, Dünya'nın kehanet gücü olarak tasavvur edilir (Harrison, 1912, s. 480). Onun kahin olarak tanımlamak zamanın içinde varlık kazanmış insanın kavramsallaştırma ihtiyacı için geçerli olabilir ancak zamanın (Khronos) kardeşi olarak bir nevi onun dışına/onunla birlik varlık kazanan tanrıça için geleceği bilme diye bir şey söz konusu değildir. Çünkü her şey anda gerçekleşmiş ve görünür olmaları zamana bırakılmıştır. Geçmiş ve gelecek çoktan gerçekleşmiştir ve yasalarla birlikte sabitlenmiştir. Kaçınılmaz olana doğru ilerlerken sadece nerede durulacağına ve ne yapılacağına karar verilebilir. İşte zamanın bilgisine sahip Themis yazgıyla uyumlu hareket edilebilmesi için danışmanlık eder tavsiyelerde bulunur. Aslında Themis'in hem Zeus'a hem de insanlara tavsiyelerde bulunması, birine yaratım gücünün nasıl kullanabileceğini diğerineyse kaderine nasıl boyun eğeceğini göstermesi onun tek işlevinin iki ayrı görüntüsüdür. O, zamanın bir başka boyutunu yaşar ve gelecek ona göre çoktan

yaşanmıştır. Anlaşılmalıdır ki, zaman yönetilemez, doğaya aykırı hareket edilemez. Sadece şimdi ve burada olanı değil, aynı zamanda gelecekte olacak olanı bilen gören gözleri kapatacak bir bağdan da söz edilemez.

MS birinci yüzyılda seyyah Pausanias, ataerkil yönetimin tam merkezi olan Atina akropolisine giderken Themis adına yapılmış bir tapınak bulunduğu söz edilir. Themis'in enerjisi hala bireylerin ve toplumların psikolojik mirasının bir parçasıdır. Daha da önemlisi, onun ilahi ve doğal yasa, ataerkil örgütlenmenin tüm yüzyılları boyunca işlemeye devam etmiş ve eril ve dişil olarak bilinen niteliklerin yeni bir ilişkisine doğru ilerlemek için mücadele etmeye de devam etmektedir. Themis, evet o da pek çok tanrıça gibi Zeus ile evlidir ancak eşinin diğer evliliklerinde olduğu gibi kandırılıp baştan çıkarılmamış, tecavüze uğrayıp hamile bırakılmamış; kısacası ataerkil düzene boyun eğdiğine dair bir durum görülmemiştir. Themis'in düzendeki yeri oldukça farklıdır (Donleavy & Shearer, 2008, s. 36). Zaman tekerine bağlı olarak yeryüzünde görülen hiçbir kültürel yaşantı ona tesir etmemiştir.

Egemenliğin Adalet Nosyonu: Dike'nin Yargılayıcı Adaleti

MÖ sekizinci yüzyılda, insan bilincinin ilerlemesiyle kehanet sesi artık Gaia'dan veya Themis'ten değil, her şeyden önce soyut düşünce kapasitesini temsil eden tanrının göz kamaştırıcı rasyonelliğinden gelmeye başlamıştı. Delphi, Zeus ve Leto'nun oğlu Apollon'un en büyük kült merkezi olmuştur. Bazıları Apollon'un Themis'ten kehaneti almasının tamamen barışçıl olduğunu söylüyor (Donleavy & Shearer, 2008, s. 73). Cenneti ve dünyayı ana tanrıçadan baba tanrıya radikal bir değişime giden anlayışla, yaratıcı ile yaratılış arasındaki temel özdeşlik kırılmış, doğa ve ruh arasındaki düalist anlayış doğmuş ve dişil ile ilişkilendirilen her şey aşağılanmaya başlamıştır. Bir zamanlar derin dişil ilkelerden geldiği bilinen enerji, geri alınamaz bir şekilde eril tanrıların krallığına geçmiştir (Donleavy & Shearer, 2008, s. 75-6). Dike adalettir, somut olarak görülen Themis'tir ve tanrılar katında ondan aldığı gücü insanların dünyasında uygular. Toplumun yaşam tarzı ve normlarının koruyuculuğunu yapar. Tüm evren zamanı da kapsayan halde Themis tarafından sarılmıştır; onu tek bir parçada görmek ya da anlamak mümkün değildir. Doğanın tüm unsurları tek tek Dike'yi bünyesinde barındırabilir ama Themis'e ancak bütünsel anlayışla yaklaşılabilir (Harrison, s. 517). Tanrıçalar, yasalara bağlı adil düzende sağlanan barış ortamının garantörü, düzeni bozacak hukuksuzluğun ise caydırıcısı konumundadır. İlahi düzeni temsil eden Themis, insanlar arasındaki davalara Dike ile tecelli eder. Bu özelliklerinden hareketle, Themis Platon'un idealar dünyasına, Dike ise Aristoteles'in fenomenler dünyasına karşılık geldiği söylenebilir.

Felsefi bir bağlamda Dike'nin ilk kullanımı, doğal olarak karşıt kuvvetler olan elementlerin, genesis-phthora (oluş-yokoluş) sürecinde karşılıklı ihlalleri için birbirlerini telafi etmelerinin gerekli olduğu, Anaksimandros'un günümüze ulaşan tek fragmanında ortaya çıkar. Burada ihlal edilen sınırlar toplumların sınırları değil, bir kozmos olarak görülen dünyada örtük olan düzendir. Bu, fiziksel dünyanın işleyişinin insan yaşamınınikiyle kesintili hale getirilmesinden önceki bir çağdadır. Elementler arasındaki çekişme, Anaksimandros'un iddia ettiği gibi, tazminat talep eden bir tür adaletsizlik değil, şeylerin normal düzeni, varoluşun gerçekliği olan karşıtların gerilimidir. Dike nomos ile physis arasındaki tartışmaya çekilmiş ve adaleti yalnızca devletin keyfi yasalarına göre toplumdaki güçlü konumlarını korumaya çalışmıştır (Peters, 1967, s. 39). Evrensel oluşum yasasına (termodinamik) göre, bir kez varlığa gelmiş olan bir daha yok olmaz, yasalara bağlı olarak biçim değiştirir. Öyle ki, doğum-ölüm ikiliği dahi bu devinimsel değişimin birer fenomenleridir. Zaman o an hangi forma hâkimiyet vermişse, diğeri görünene mündemîç bir halde vakti gelene kadar görünmez. Varlıklar arasındaki bu geçiş, aynı yazgıyı paylaşanlar için hâkimiyet ilişkisi olarak yorumlanırken doğa yasa, bunun canlı sisteminin kurallı bir devinimi olduğunu söyler.

Hukuk sosyal realiteyi etik değerler üzerinden düzenleyen normlar sistemidir. Anayasa ise devletlerin erk görevlerinin dağılımı, egemenliğin ve her topluluğun gerçekleştirmeyi amaçladığı hedefin belirlenmesi için benimsedikleri

düzenleniş, yani *yaşama biçimidir* (Aristoteles, 1975, s. 127). Yasalar zamanla hukuksuzluğa neden olabilir. Bu nedenle, zamanın ruhuyla uyumlu bir şekilde dönüşüme açık olmalıdır. Çünkü genelin refahının sağlanması yasaların iyiliğine bağlıdır. Platon, kentlerin (ülke) seçili bir zümre için değil herkesin mutluluğunun tesis edilmesi için kurulduğundan bahseder ve ekler: Kentin iyi ya da kötü yönetildiğini anlamak için adalet anlayışına bakmak gerekmektedir. Söz gelimi, çok önemli olmasına rağmen çiftçilerin toprağı iyi işlememesi, tek başına kenti çöküşe götürmez; ancak yasaların ve kentin koruyuculuğunu üstlenen kişiler, görevlerini yerine getirmediğinde kent yok olur (Platon, 2010, s. 137). Toplumsal yapı donmuş bir zaman mekânda var olup öylece kalan bir madde değil, devinim halindeki bir organizmadır. Dün iyi olan bugün kötü ve yarın tekrar iyi olarak kabul edilebilir. Thomas Jefferson'un Yeni Kuşaklar Teorisi'ne göre, önceki kuşakların kararları yeni kuşaklar için bağlayıcı olmamalıdır. Dünya yaşayanlar için dönmeye devam eder ve gerekli olduğunda yeni kuşakların yasaları değiştirmesi gerekir (Gözler, 2021, s. 27).

Yönetenle yönetilenin bir araya gelmesindeki amaç, ortak güvenliğin korunmasıdır. Doğada bir arada var olmak, ortak amaç geliştirmeyi zorunlu tutar ve zihinsel idrak ve yönlendirme gücüne daha yoğun bir şekilde sahip olanlarla bu yetilerden yana zayıf olup bedensel açıdan daha yoğun güce sahip olanlar arasında yöneten-yönetilen ilişkisini kurar (Aristoteles, 1975, s. 8). Kentlerde kurulan bu ikili ilişki biçiminin salahiyetini koruyan adalet mekanizmasının karakteri zamanla suç ve ceza ikiliği olarak algılanmaya başlamış ve Dike özelinde arketiplerin simgeselliği mahkeme salonlarına çekilmiştir. Bu, aynı zamanda tanrısal adaletin insanlar arasında unutulduğunun ve hukuksuzluğun topluma yayıldığına itirafıdır. Zira Dike'nin adaletini insanlar arasında uygulamak, yitirilen mutluluğa yeniden kavuşulacağı inancını taşımaktadır (Erhat, 1996, s. 92). Adaletin uygulandığı mahkeme için kullanılan Dike, aynı zamanda mahkemede verilen hüküm ve ceza görmek (diken didonai) anlamına gelmektedir. O, yasa yapmaz, sadece uygular. Yani adaletin kefaret ödeten yüzünü temsil eder. Bir bakıma yasaya karşı suç işlendiğinde devreye girer, görünür olur. Adalet söyleminin en acımasız yanı, insanı acının tazminine inandırmaya çalışmasıdır. Bu çabanın başarısız olduğu dönemler kristalize olduğunda, adaletin kılıcını herkes eline alır. Bu yüzden cezalara hafifletici sebepler aranır. Toplumsal düzenin koruyuculuğu Dike'ye bırakıldığında, sadece cezalar infaz edildiğinde adaletin yerini bulacağı anlayışı geçerlilik kazanır. Ceza teorisi, suçlu kişinin fiilen işlediği bir suçtan dolayı cezalandırılmasından bahseder. Cezalandırılan kişi sosyal mühendislik, nüfus kontrolü, iş görmezlik, terör gibi herhangi bir içsel değer açısından değerlendirilmez, sadece bir amaca yönelik bir araç olarak ele alınır (Gurnham, 2009, s. 68). O halde adil bir düzen, tanımlı suçlara karşı yaptırım uygulandığı müddetçe sağlanmış mı olacaktır?

Semboller ve Paradoks

Roma mitolojisine aktarılan Dike, hem haklı hem de kanun anlamına gelen Justitia adını alır ve adaleti kendinde mühürlür. Egemen olanın yetkisinde olan adaletin simgesi ise her şeyi görürken zamanla gözleri bağlı olduğu halde kör olarak tanımlanmak -Justice is blind- gibi bir paradoksa giderek sınırlı bir özellikle tasvir edilmeye başlamış ve elinde dümdüz bir asa tutmaktan kılıç tutan bir şekle bürünmüştür. İronik olansa, görünen karşısında alınacak yanlış kararın önüne geçmek için adalet tanrıçasının gözüne bağlanan bağ, öncesinde kurbanların ya da infaz öncesi yargılananların korkusunu azaltmak için kullanılırdı. Capers, körlükle ilgili rahatsız edici, korkutucu bir şey olduğunu söyler. Her görüntü aynasaldır, geriye bakar, bize kendimiz hakkında bir şeyler söyler. Aynayı kıramıyorsanız bakıp görme zorunluluğundan, yüzleşme zorunluluğundan korunabilirsiniz. O kadar mükemmel bir sistem ki, katılımcılardan hiçbirinin aynaya bakıp bir katil görmesi gerekmiyor. Cellatsız bir infaz! İşte, modern çağda pek çok toplumsal yapı ve anlayış için lokomotif görevi gören Roma'nın teoriyle değil pratikle ilgilenen bir yapıya sahip olduğu düşünülürse, Justitia'nın neden Themis'in değil Dike'nin ardılı olacağı anlaşılır (Capers, 2006, s. 213).

Hâkim ve egemen arasındaki karmaşık ilişkinin adalet tasvirindeki tek göstergesi göz bağı değildir. Terazi, herhangi bir yöneticinin ve de hâkimin kişisel kanaatinden bağımsız, nesnel bir tasavvurun sembolü olduğu söylenir. Egemen olanın başparmağı teraziyi devirmeye hazır olsa da adaletin sıkı tutuşu güvenlik sağlamaya devam eder. Benzer şekilde kılıç, adalete bağımsız bir güç temeli, egemen işvereni tarafından kendisine verilenin ötesinde bir güç vermek olarak yorumlanır. Ancak sembollerin geçmişi her ne kadar geriye gitse de onlara dair yorumlar zorunlu olarak bugünün anlayışını barındırır (Curtis & Resnik, 1987, s. 1765). Barışı düstur edinmeyen ve adil düzenin olmadığı yerde yapılan yargulamalar, sadece zulmü resmeder. Lévi-Strauss, toplumların binlerce hatta belki de milyonlarca yıl mitlere başvurmasının sebebinin bizi çepeçevre saran dünyanın en başından itibaren kendine has düzen içinde işleyen bir sisteme sahip olduğunu açıklamak ve içerisindeki tüm unsurlarıyla birlikte aynı kalacağını bildirme gayesiyle açıklar. Ve ekler; toplumsal düzen sorgulandığında, onu açıklamak, meşru kılmak ya da suçlamak için tarihe -nasıl anlatılmış olursa olsun- başvurulur (2014, s. 69).

Eski kültürlerde hukuk genellikle dini tapınaklarda ilan edilmiştir. Dolayısıyla mitolojik zihne göre, Din Tapınağı ile Hukuk Tapınağı arasında güçlü bir uyum vardır. Buna göre, rahipler gibi yargıçlar da ritüellerini yerine getirirken cüppe giyerler. Yargı gücünün ritüelleştirilmesi ve mitolojik bir nitelik kazanması, iktidarın gücünü salt zorlamanın ötesinde iman edilmiş bir kutsallığa yükseltir ve otorite yapısını meşrulaştırır. Dolayısıyla, hüküm süren mitlerin erozyonu da aynı şekilde gayrimeşruiyeti beraberinde getirir ve özellikle de çok sayıda mitsel geleneğin rekabet ettiği ve çatıştığı kendi toplumumuzda, yönetim ve yönetim için olağanüstü zor sorunlar ortaya çıkarır (Robert, 1991, s. 285). Ortaçağ Hıristiyan ikonografisinde, hem ruhların tartışması hem de kötülüğün ejderhanın-yılanının başka bir katili olan Başmelek Mikail ile terazi-kılıç kombinasyonunun içini önceden boşaltılmıştır. Ancak günümüzün psikolojik merceğinden bakıldığında, bu nitelikler hala Themis'in enerjisinden bir şeyler taşıyor. Terazi, karşıtları dengede tutma kapasitesinin bir görüntüsünü verir. Kılıç, bir zamanlar antik Üçlü Tanrıça'ya ait olan yaratılış ve yıkımın, yaşam ve ölümün birleştirici gücünü simgelemek için iki ucu keskin olan, doğru düzeni ayırt eden ve koruyan ayrımcılığı temsil eder. Adaletin ellerinde birleşen terazi ve kılıç, doğanın kendisini koruyan iki büyük eylemi hem bir arada tutan hem de birbirinden ayıran bir görüntü verir. Pek çok zaman ve yerde, bu hareketler, her biri yaşamın sürdürülmesinde önemli bir rol oynayan dişil ve eril özellikler olarak tanımlanmıştır. Yani eril ve dişil eşit onurda tutulduğunda, denilebilir ki, o zaman adalet vardır (Donleavy & Shearer, 2008, s. 92).

Aristoteles Retorik'te, tıbbın işlevinin yalnızca insanı sağlıklı kılmak değil, aynı zamanda onu sağlığa giden yolda olabildiğince iyi biri durumuna getirmek olduğunu, hiçbir zaman tam sağlıklı olamayanları bile iyi bir şekilde tedavi etmenin olanaklı olduğundan söz eder (Aristoteles, 1995, s. 37). Adalet anlayışı da işte bu anlayış kalıbına bire bir oturur, daha doğrusu öyle olması gerekir. Özgürlük alanının daraltılıp hatta insanların elinden alınmaya çalışıldığı, farklı düşünmenin suç sayılıp bu fikirlerinin yargılandığı yerde, adaletin yargılayıcı yüzü, yargılananları intikam duygusuna iter. Cezalar, adalete değil keyfiliğe bağlı olduğunda; sadakat, inanç ve iyi alışkanlıklar ortadan kalkar, suç işleyenlerse yüreklendirilir. Çünkü egemenliği kullanma biçimleri farklı amaçlara hizmet eder olmuş ve siyasi bütünü ellerinde tutanlar, kararlarından şüphe etmezken söz konusu amaçların müridine dönüşmüşlerdir. Egemenliği nasıl elde edilmiş olursa olsunlar, Tanrı tarafından seçilmiş olduklarını ve kendi kararlarının tanrısal olduğunu iddia ederler. Bu yüzden, onların tanrısal kararlara, yani kendi kararlarına boyun eğilmesini isterler. Zira modern yaşamda adı zikredilmese de dün olduğu gibi 'birilerinin özgür olabilmesi ötekilerin köleliğine bağlıdır' anlayışı geçerliliğini korumaktadır. Bunun devletin esenliğiyle tam bir karşıtlık içinde olduğu inkâr edilebilir (Spinoza, 2016, s. 291-2) ama tarih kalemi tutan hangi eller tarafından yazılırsa yazılsın, zamanın akışı, hakikatin ispatını ruhunda taşımaktadır.

Kentlerin kurtarıcısı ve koruyucusu Barış içinde sürdürülen Adil Düzen'dir. Kentte kurulan düzen ölçülülükle varlığını sürdürür ve doğa gibi boşluk bırakmadan kentin her tarafını kapsar. Birin içindeki çokluğun tüm değişimleri bir ölçüyle belirlenmiş yasaya göre gerçekleşir. Herakleitos'un logos adını verdiği bu ölçü, bütünü oluşturan söz, düşünce, anlam, oran, akıldır. Evrende hiçbir şey, güneş dahi bu ölçünün dışına çıkamaz (Arslan, 2006, s. 196). Evrendeki her şeyde olması gerektiği şekilde olan devamını sağlayan yasal düzen, bütünün parçaları arasındaki ölçülülük, yani bir toplumda fertlerin kendi aralarında ve toplumla aralarındaki ilişkileri düzenleyen yasa ve zamanın gereğine göre konan esas anlamlarına gelmektedir (Ayverdi, 2010, s. 937). Toplumun öz ile olan bağı zayıfladığında, yozlaşma düşüş hikâyesini başlatır; doğruya dayalı düzen ve doğal hukuk ile bağlantı koptuğunda, doğru politik bir kimlik kazandığı için düzen doğruya yönelmez. Ölçünün kaçırıldığı bir ortamda düzeni korumak veya sürdürmekten söz edilemez. Yalnızca düzen tutturılmaktan bahsedilebilir ki, erdemini nihai noktasına ulaştığı adalet, böylesi bir toplumsal yapıya dönüşmez (Platon, 2010, s. 152).

İnsanlar arasında var olan adalet, diğer bütün erdemlerin temelidir. Çünkü bu olmadan bir insan ne ölçülü ne de sağduyulu olabilir. Aklın hareketiyle harekete geçtikten ve ilerledikten sonra yolun sonuna gelindiğinde, son başlangıçla birleşmiş olacak ve adaletle gerçekleştirilen her şeyde Tanrı'nın evrenin ilkesi, yani başı, ortası ve sonu olduğu bilinecektir (Taylor, 1818, s. 182, 185). İşte bu, kâhin olarak nitelendirilen Themis'in başlangıç ve sona dair sahip olduğu bilgidir. Zaman tüm göreceliliğine rağmen durmaksızın devam ederken adları bir yerlerde unutulmuş olan Eirene ve Eunomia, başka bir yerlerde Dike ile birlikte Themis'in dengesini korumaya devam etmektedirler. Herhangi bir toplum açısından iyi yasaların olmadığı bir düzensizlikte, mutluluk ve refahı sağlayan barış ortamının yokluğunda adaletin temsilci Dike sadece güçlünün işine geleni yapıp cezalandırıcı bir işlev görmeye devam edecektir. Görsellerde Themis'in elinde bir resmedilen terazide esas olan denge noktasıdır. Teraziyi yere sabitleyen ve taşıyan ayakları vardır. Bu ayaklar terazinin omurgasıdır. Toplum terazinin bütününde sağlanan dengeden ziyade kendi kefesiyile ilgilenir. Barışçıl adil düzen ise toplumsal vicdanda korunur ve toplumu burada kaldığı müddetçe korur.

Sonuç Yerine

Anlam, mitin onu işgal edemeyecek kadar dolduğunda, mit onun etrafında döner ve onu bedensel olarak alıp götürür. Mit kullandığı dil ile her şeye ulaşabilir, her şeyi açıklayabilir, yozlaştırabilir ve hatta toplumları, kendilerini reddetmeye kadar götürebilir. Öyle ki, dil nesnesi ilk başta ne kadar direnirse, Barthes'in ifadesiyle, *son fahişeliği de o kadar büyük olur* (1991, s. 132). Burada ne kadar direnilirse bir o kadar boyun eğilmektedir. Matematiksel dil, mükemmelliğini ölümün kabulünden alan tamamlanmış bir dildir. Mit ise tam tersine ölmek istemeyen bir dildir. Adından söz edilen toplumların algı düzeyi ile doğru orantılı bir halde özellikleri yeniden düzenlense de tamamen ortadan kalkmaz, arketipleri onlara bir beka veren anlamlardan koparır, onlarda rahat bir şekilde yerleşeceği suni bir dinlenme ortamı yaratır, onları konuşan cesetlere dönüştürür.

Ve tanrılar ile yaratılışları arasında bir zamanlar var olan uyumu yeniden kuracak, yaşadığımızdan daha fazlasını keşfetme özlemi, insan doğasına yazılmış arketipsel bir kalıp gibi görünür. Bütün dinleri formatlar ve siyasi adalet arayışının cevaplarını ruhunda taşır. Yüzyıllar boyunca ana akım değerlere meydan okumak için ortaya çıkan sayısız ütopyacı topluluğun arkasındadır. Tüm bunların ve daha fazlasının arkasında bir yerde, zamanı çepeçevre saran Themis'in kalıcı enerji hala hissedilmektedir. Bir zamanlar insanlar, insanların yollarının tanrılarıinkiyle nasıl uyumlu hale getirilebileceğini öğrenmek için hafızanın taşıyıcılığı yapan mekânlar tarihin bilgisine sahip kalıntıları hala muhafaza etmektedir. Modern yüzyılda, dünyada bir toplum içinde ya da toplumlararası adalet sömürü ilişkisinin etrafını saran bir maske söyleme indirgense de, barış savunma adı altında üretilen savaş silahları üzerinden yapılan tehditlerle korunsada, refah anlayışı küçük grupların büyük çıkarlarına indirgense de, yer ile gök son kez

birleşmeden önce evrensel çağrıya cevap verecek ruhlar bir yerlerde çağırılmayı beklemektedir. Yüzyıllar boyunca bu bekleyişlerin arkasındaki psikolojik dürtü aynı olmuştur. Görünüşe göre insanın içine yerleştirilmiş, aynı zamanda geleceğe bir çağrı olan geçmişin görüntüsüne sahip olan hafıza, başlangıçta da söylendiği gibi insanın yaratılışının harcında adaletin olduğunu söylemektedir.

Mahkeme salonlarında mülke temel olan adalet, tanrısal katından egemen olan ellerine indiğinden beri, irade benliğe hapsolmuştur. Sözde alakasız bireysel özellikleri göz ardı etmesi için gözleri bağlanarak edilgen bir özelliklerle donatılan adalet, karar vericiler için ilkesel konumda kalabilmesi söz konusu olamaz. Sağlama yapmak için her biri bir tanrıçanın özelliğinde toplanan dişil ilkeleri bir araya getirmek gerekmektedir. Kâhinlerin henüz dünya saatinde gerçekleşmemiş olanı dahi görürken, gözleri bağlanmadan adil olunamayacağına inanılan tanrıçanın tarihsel süreçte dallarından budanarak anlamını kaybetmiştir. Aksine bütün duyular açılmalı ve hiç uyuyup yorulmayacak, dikkati dağılmayacak, manipüle edilmeyecek bir güçle donatılmalıdır. Gözbağı yerine kehanet, tarih bilgisi ve de bilinci; kılıç yerine vicdan/ortak rızanın devreye girmesi şarttır. Tek başına cezalandırıcı yargı ne adaleti ne barışı ne de düzeni sağlayacaktır. Dolayısıyla, Themis, geleneği değil değişmez ilkeyi temsil eder. Gelenekte kopmalar olduğunda ve hafıza bulanıklaştığında düzeni yeniden sağlayıp koruyacak adaletin bulunacağı ilke yine Themis'tir.

KAYNAKÇA

- Aristoteles. (1975). *Politika*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aristoteles. (1995). *Retorik*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aristoteles. (2007). *Nikomakhos'a Etik*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Arslan, A. (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi/Socrates Öncesi Yunan Felsefesi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Ayverdi, İ. (2010). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Lugatı.
- Barthes, R. (1991). *Mythologies*. New York: The Noondays.
- Baştürk, E. (2018). Türk Mitolojisine Ait 'Kutsal Ana' İmgisinin Siyasal Antropoloji Bağlamında Değerlendirilmesi. *Milel ve Nihal*, 99-119.
- Beydili, C. (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap.
- Bodur, H. (2019). *Adalet Tanrı(ça)ları: Themis ve Diğerleri*. 03 26, 2022 tarihinde Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, HFSA: <https://hfsa-sempozyum.com/wp-content/uploads/2019/02/HFSA25-Bodur.pdf> adresinden alındı
- Campbell, J. (1994). *Yaratıcı Mitoloji - Tanrının Maskeleri*. Ankara: İmge.
- Campbell, J. (2004). *The Hero with a Thousand Faces*. New Jersey: Princeton University Press.
- Capers, I. B. (2006). On Justitia, Race, Gender, and Blindness. *Michigan Journal of Race and Law*, 203-33.
- Cömert, B. (1999). *Mitoloji ve İkonografi*. Ankara: Ayraç.
- Curtis, D. E., & Resnik, J. (1987). Images of Justice. *The Yale Law Journal*(96), 1727-72.
- Donleavy, P., & Shearer, A. (2008). *From Ancient Myth to Modern Healing/Themis: Goddess of Heart-Soul, Justice and Reconciliation*. New York: Routledge.
- Dworkin, D. (Yöneten). (2021). *Kayıp Sembol* [Sinema Filmi].
- Erhat, A. (1996). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1991). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal.
- Gözler, K. (2021). *Anayasa Hukukuna Giriş - Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Gurnham, D. (2009). *Memory, Imagination, Justice - Intersections of Law and Literature*. Bodmin: MPG Books Ltd.
- Harrison, J. E. (1903). *Prolegomena to the Study of Greek Religion*. Cambridge at the University Press.
- Harrison, J. E. (1912). *Themis a Study of the Social Origins*. Cambridge: University.
- Harrison, J. E. (tarih yok). *Themis, a Study of the Social Origins of Greek Religion*.
- Havelock, E. A. (1978). *The Greek Concept of Justice - From Its Shadow in Homer to Its Substance in Plato*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hesiodos. (2016). *Theogonia & İşler ve Günler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Homeros. (2021). *İlyada*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karenga, M. (2004). *Maat - the Moral Ideal in Ancient Egypt - a Study in Classical African Ethics*. New York: Routledge.
- Küçüktaşdemir, Ö. (2017, 5 24). Mitolojide Adalet İmgeleri. *ViraVerita*(5), 87-132.

- Lévi-Strauss, C. (2014). *Modern Dünyanın Sorunları Karşısında Antropoloji*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Platon. (2010). *Devlet*. İstanbul: Athena Yayınları.
- Ritchie, L. D. (2013). *Metaphor*. New York: Cambridge University Press.
- Robert, D. T. (1991). Reclaiming Our Roots: Law and Mythology. *Duquesne Law Review*, 2(29), 271-89.
- Spinoza, B. (2016). *Teolojik - Politik İnceleme*. Ankara: Dost.
- Taylor, T. (1818). *Iamlichus' Life of Pythagoras or Pythagoric Life*. London: J. M. Watkins.
- Wilkinson, R. H. (1994). *Symbol & Magic in Egyptian Art*. London: Thames and Hudson Ltd.
- Wilkinson, R. H. (2003). *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. New York: Thames & Hudson Inc.

Hakem Değerlendirmesi: Dış, bağımsız.

Yazar Katkıları:

Birinci yazar: %100

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions:

First Author: %100

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.